

مقام‌های حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در عراق

احمد خامه‌یار*

چکیده

مقام‌های حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه از اماکن متبرکه‌ای است که در منابع شیعه برای آنها آداب و فضائلی بیان شده است. در کشور عراق چندین مقام برای حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه وجود دارد که شماری از آنها از دیرباز، زیارتگاه‌های مشهور و شناخته شده شیعیان بوده است. مهم‌ترین این مقام‌ها شامل سرداب غیبت در سامرا، مقام‌های حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در مسجد سهله و قبرستان وادی السلام و در شهرهای حله، کربلا و نعمانیه است. در این نوشتار به معرفی و بررسی اجمالی این مقام‌ها پرداخته‌ایم.

واژگان کلیدی: حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه، عراق، زیارتگاه‌های اسلامی، مساجد مقدس، سرداب غیبت،

زیارت

*. عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه آخرین حجت خداوند و امام غایب از انظار است که شیعیان، قرن‌های متمادی است که انتظار ظهور ایشان را می‌کشند. غیبت طولانی مدت آن حضرت، منتظران و مشتاقان حضرتش را بر آن داشته است تا در مکان‌ها و مقام‌های منسوب به ایشان، به نماز و عبادت پردازند.

محدث نوری (م ۱۳۱۹ق) درباره مقام‌های صاحب‌الزمان عجل الله تعالی فرجه نوشته است:

مخفی نماند که در جمله‌ای از اماکن، محل مخصوصی است معروف به مقام آن جناب؛ مثل وادی‌السلام و مسجد سهله و حله و خارج قم و غیر آن. ظاهر آن است که کسی در آن موضع به شرف حضور مشرف، یا از آن جناب معجزه‌ای در آنجا ظاهر شده و از این جهت داخل شده در اماکن شریفه متبرکه و محل انس و تردّد ملائکه و قلت شیاطین در آنجا و این خود یکی از اسباب قریبه اجابت دعا و قبول عبادات است (نوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۵۵۹).

سیدمحمدتقی موسوی اصفهانی (م ۱۳۴۸ق) در جایی که وظایف شیعیان را در قبال

امام عصر عجل الله تعالی فرجه برمی‌شمرد، یکی از این وظایف را بدین شرح بیان کرده است:

بزرگداشت مشاهد و مقام‌های آن حضرت، مانند مسجد سهله و مسجد اعظم کوفه، سرداب شریف در سامرا، مسجد جمکران و غیر اینها از جاهایی که بعضی از صالحان، آن حضرت را در آنجا دیده‌اند، یا اینکه در روایات آمده است که ایشان در آنجا توقف دارد، مانند مسجدالحرام (اصفهانی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۳۵۷-۳۵۸).

در مهم‌ترین مناطق شیعه‌نشین همچون ایران، عراق و بحرین، مکان‌های متعددی منسوب به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه وجود دارد که مساجد، مقام‌ها و قدمگاه‌های آن حضرت را شامل می‌شود. شماری از مهم‌ترین و مشهورترین این مکان‌ها، در کشور عراق وجود دارد که برخی در ضمن مساجد مقدس یا حرم‌های ائمه علیهم‌السلام قرار دارند و برخی دیگر نیز زیارتگاه‌هایی مستقل‌اند.

مهم‌ترین مقام‌ها و مکان‌های منسوب به حضرت صاحب‌الزمان عجل‌الله‌تعالی‌فی‌قربانہ در خاک عراق عبارت‌اند از: سرداب غیبت در سامرا، مقام‌های آن حضرت در مسجد سهله و قبرستان وادی‌السلام، و مقام‌های آن حضرت در شهرهای حله، نعمانیه، کربلا، سماوه و بصره. در این نوشتار تلاش شده است تا به طور اجمالی، این مقام‌ها معرفی، و تاریخچه آنها بررسی شود.

۱. سرداب غیبت در سامرا

از مشهورترین مکان‌های منسوب به حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فی‌قربانہ در عراق می‌توان به سرداب غیبت، در مجاورت آستان مطهر عسکریین علیهم‌السلام - دو امام دهم و یازدهم شیعیان - در شهر سامرا اشاره کرد. این سرداب شامل حجره‌ای است که در زیرزمین مسجدی واقع در ضلع غربی صحن آستان سامرا قرار دارد.

نویسندگان و مورخان اهل سنت، دست‌کم از سده ششم هجری، به وجود سرداب غیبت در آستان سامرا اشاره کرده‌اند. اما بیشتر آنان در کتاب‌های خود درباره این سرداب چنین گفته‌اند که به اعتقاد شیعیان، غیبت مهدی موعود عجل‌الله‌تعالی‌فی‌قربانہ در این نقطه آغاز شده یا اینکه ظهور وی عجل‌الله‌تعالی‌فی‌قربانہ از این سرداب خواهد بود.

یاقوت حموی (م ۶۲۶ق) از نخستین کسانی است که چنین نظری را اظهار کرده و گفته است در سامرا، سردابی در مسجد آن شهر وجود دارد که شیعیان می‌پندارند مهدی آنان از این سرداب ظهور خواهد کرد (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م، ج ۳، ص ۱۷۳). برخی دیگر از اعلام اهل سنت نیز این قبیل باورها را به شیعه نسبت داده‌اند که ابن اثیر (م ۶۳۰ق)، ابن خلکان (م ۶۸۱ق) و زکریا بن محمود قزوینی (م ۶۸۲ق) از این شمارند (ابن اثیر، ۱۹۸۲م، ج ۷، ص ۲۷۴؛ ابن خلکان، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۷۶؛ قزوینی، بی‌تا، ص ۳۸۶). دیگر علما و نویسندگان متعصب اهل سنت در دوره‌های بعدی، همچون ابن تیمیه و اقران وی، به تکرار اقوال مورخان قبلی پرداخته‌اند (برای آگاهی بیشتر در این باره، ر.ک: خراسان، ۱۳۸۵، ص ۸۹-۱۰۲؛ حسینی عربی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷-۱۱۸).

اما علما و نویسندگان شیعه چنین باورهایی را که نویسندگان اهل سنت به شیعه نسبت داده‌اند، توهم و افترا دانسته و در صدد پاسخ‌گویی به آن برآمده‌اند؛ زیرا بر اساس اعتقاد آنان، غیبت کبرای امام زمان عجل الله تعالی فرجه با وفات آخرین نائب خاص آن حضرت آغاز شد، نه با ورود ایشان به زیرزمین. محل ظهور آن حضرت نیز مکه و مسجدالحرام خواهد بود، نه سرداب سامرا.

مرحوم شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ق) در این باره تصریح کرده است که برای اشتهار این مکان به سرداب غیبت در السنه و کتب متأخرین، وجهی یافت نشده و سبب نامیدن آن به این اسم معلوم نیست و تمام آنچه اهل سنت به شیعیان در این باره نسبت می‌دهند، افتراست و در کتب شیعه اثری از چنین ادعاهایی وجود ندارد (قمی، ۱۳۷۹، ص ۸۳).

شیخ ذبیح‌الله محلاتی (م ۱۴۰۶ق) در وجه تسمیه این سرداب می‌نویسد که شهرت آن به نام سرداب غیبت، به خاطر آن نیست که حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه در آن غایب شده است؛ چنان‌که ناآشنایان به تاریخ پنداشته‌اند؛ بلکه به این دلیل است که این مکان، محل زندگی و عبادت سه امام معصوم علیهم‌السلام بوده است و جمعی از اولیا در همین مکان به شرف لقای آن حضرت عجل الله تعالی فرجه رسیده‌اند و لذا در زمره بقاع متبرک به شمار می‌آید (محلاتی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۳۵۰).

علامه سید محسن امین (م ۱۳۷۱ق) نیز در این باره نوشته است:

آنچه می‌پندارند که شیعیان به وجود حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در سرداب سامرا معتقدند، توهمی فاسد است. بلکه شیعیان از باب تبرک به آثار صالحان در این مکان به عبادت می‌پردازند؛ زیرا در اینجا سه تن از ائمه اهل بیت: زندگی کرده‌اند و اینجا سرداب خانه آنها در سامرا بوده است (امین، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۱۰۷).

البته قطب راوندی (م ۵۷۳ق) روایتی را نقل کرده است که بر اساس آن، امام زمان عجل الله تعالی فرجه از مأموران بنی‌عباس، که برای دستگیری ایشان آمده بودند، به سرداب پناه برد و به صورت معجزه‌آسا از شر آنها در امان ماند (قطب راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۹۴۲).

به هر حال سرداب غیبت از دیرباز محل تبرک و زیارتگاه شیعیان بوده است و برخی از علمای شیعه همچون ابن مشهدی و سید بن طاووس، برای آن آداب مخصوص و زیارتنامه حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه را بیان کرده‌اند (ابن مشهدی، ۱۳۷۸، ص ۶۵۷؛ ابن طاووس، ۱۴۱۷ق، ص ۴۱۸).

در گذشته در گوشه‌ای از سرداب، چاهی به نام «چاه غیبت» وجود داشت (مدیریه الآثار القديمة، ۱۹۳۸م، ص ۵) که زائران برای تبرک، از خاک آن برمی‌داشتند و به نیت قضای حوائج خود، در آن رقععه و عریضه می‌انداختند (قمی، ۱۳۷۹، ص ۸۴؛ حسینی جلالی، ۱۹۹۵م، ص ۱۴۳). گویا مبنای این کار، باوری عامیانه مبنی بر ورود حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه به چاه داخل سرداب و ناپدید شدن ایشان در آنجا بوده است.

به اعتقاد مرحوم شیخ عباس قمی، محل این چاه در اصل، حوض وضوی دو امام دهم و یازدهم علیهما السلام بوده است. او درباره این چاه و چگونگی شکل‌گیری عادت عوامانه مردم در خاک برداشتن از آن و سپس در انتقاد از این مسئله نوشته است:

... در میان صفّه و سرداب مقدس، شباکی است با دری از چوب ساج که آن را احمد ناصر بالله عباسی در سال ۶۰۶ قمری ساخته‌اند؛ چنانچه صورت آن با بعضی آیات شریفه در کتیبه آنجا مرقوم است، و آنچه از مشایخ، دست به دست رسیده، این است که این صفّه، محل حوض بود به جهت وضو گرفتن آن بزرگواران در آن سرداب. پس از آنکه خانه آن بزرگواران مزار و محل عبادت مردم شده، این صفّه شریفه معین شده بود به جهت گذاشتن و انداختن عرایض و رقا ع حاجات که شیعیان به حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه می‌نوشته‌اند و به آنجا می‌گذاشته‌اند، و هر وقت صلاح بود، جواب عریضه از آنجا یا از خارج به صاحبش می‌رسید؛ چنانچه بعضی از حکایات آن را سیدجلیل، علی بن طاووس، در اواخر کتاب فرج المهموم نقل کرده.

و به ملاحظه این سیره و عادت، در طرف راست، در وسط شباک، سوراخی به قدر

آنکه دست در میان آن برود و رقعہ را بیندازد، گذاشته‌اند که در طرف دیگر، نظیر آن را ندارد و هر کس تأمل کند، می‌داند که این سوراخ، ساخته برای همین کار بود، و آن محل در میان همه آن سرداب امتیازی پیدا کرد در تبرک و شرافت و احترام و بوسیدن و استشفای به تربت آن. تا آنکه صحن و راه سرداب مقدس از آن صحن مطهر جدا شد و از غیر جنس خدمه، برای آن ظاهر شد و دیدند حرص و رغبت شیعیان را به آن محل شریف و غلبه و استیلای خود را بر آن غربا و زوار بی‌معین؛ لهذا آن را برای کسب غیر طیب خود سرمایه کردند و برای جلب منافع از ایشان، آن را دکانی قرار داده‌اند و به اقسام حیل از آنها فایده می‌بردند و کم‌کم به دادن ریگ و خاک آنجا را به آن بیچارگان و گرفتن چیزی، مقداری از آنجا گود شد ... تا آنکه زمانی که شیخ عالم جلیل علامه عصر خود، شیخ عبدالحسین طهرانی - طاب ثراه - به جهت تذهیب قبه مطهره و اصلاح صحن منور به آنجا مشرف شدند، پس از مشاهده آن خرابی و زیاد شدن در هر روز و خوف صدمه رسیدن به اساس عمارت، مقرر فرمودند آنجا را پر کردند تا مقدار دو پله به بالا مانده و آن را به آجر و گچ محکم نمودند. پس از وفات آن مرحوم، چون در سرمایه آن جماعت به جهت بتائی خللی پیدا شد، دوباره آن بنا را خراب کردند و به دادن ریگ و سنگ آنجا به جهال زوار و بردن عوام را در آنجا به اسم تبرک، بازار کسب خود را رونقی دادند و کم‌کم به منزله چاهی شد و اسم آن را چاه صاحب‌الزمان گذاشته‌اند، و جزو مناسک زوار شد که چون به آنجا روند، از چاه صاحب‌الزمان سؤال کنند و به انواع بی‌ادبی و جسارت، خود را در میان چاه افکنند و مقداری ریگ بردارند. تمام این حرکات، بی‌اصل و بی‌پا و خلاف ادب و احترام [است]؛ بلکه در بعضی از مواضع، شبهه حرمت دارد (قمی، ۱۳۷۹، ص ۸۴ - ۸۵).

به هر حال، همان‌گونه که شیخ عباس قمی اشاره کرده، در منابع معتبر و کهن شیعه، از این مکان به عنوان چاه غیبت یا محل غیبت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه یاد نشده است. باورهای عوامانه مزبور نیز مورد تأیید علمای شیعه نبوده است. البته امروزه عادت خاک برداشتن از چاه، منسوخ و فراموش شده است.

گفتنی است محدث نوری چندین حکایت در باب تشریف برخی علما و شیعیان به محضر امام عصر عجل الله فرجه یا وقوع کراماتی از آن حضرت عجل الله فرجه در سرداب غیبت نقل کرده است که از آن جمله می‌توان به تشریف سید بحرالعلوم، تشریف ملا زین العابدین سلماسی، شفا یافتن تاجری شیرازی که به علت بیماری کر و لال شده بود، و داستان لال شدن خادم سنی مذهب سرداب غیبت که با سر و صدای خود باعث آزار و اذیت زائران شیعه می‌شد، اشاره کرد (نوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۷۳۱-۷۳۲ و ۷۳۵-۷۳۸).

سرداب غیبت به صورت حجره کوچکی است به طول دو، و عرض یک و نیم متر که در زیرزمین واقع است و از طریق پلکانی با بیست پله به هم‌کف بنا متصل می‌شود. سقف و دیوارهای حجره با کاشی‌های هفت‌رنگ از دوره ناصرالدین‌شاه قاجار تزیین شده است و نوشته روی این کاشی‌ها، از تشریف ناصرالدین‌شاه به این مکان در سال ۱۲۸۷ قمری حکایت دارد.

این حجره دارای در چوبی بسیار نفیسی با کتیبه‌هایی به خط نسخ است که ارزش تاریخی فراوانی دارد. این در چوبی به صورت مشبک و دو لنگه است و بر اساس کتیبه‌های آن، در سال ۶۰۶ قمری به فرمان خلیفه عباسی، الناصر لدین الله - که مذهب تشیع داشته - و به سرپرستی ابوتمیم معد بن حسین بن معد موسوی (م ۱۷۶ق) ساخته شده است (مدیریه الآثار القديمة، ۱۹۳۸م، ص ۵-۸). گرداگرد حجره نیز کتیبه‌ای نواری به خط کوفی، حاوی صلوات بر چهارده معصوم وجود دارد.

متأسفانه این اثر تاریخی نفیس و ارزشمند، در جریان یکی از انفجارهای تروریستی که در آستان مقدس سامرا اتفاق افتاد، آسیب جدی دید و بخش اصلی آن از بین رفت و امروزه تنها حاشیه آن باقی مانده است.

بالای سرداب غیبت، مسجد جامع سامرا وجود دارد که بر فراز آن، گنبدی مرتفع با کاشی‌های هفت‌رنگ به چشم می‌خورد. پس از سقوط رژیم بعثی نیز فضای مجاور سرداب

غیبت در زیرزمین گسترش داده، و شبستان وسیعی در مجاورت آن احداث شده است که نمازهای جماعت در آن برگزار می‌گردد.

۲. مقام امام زمان عجل الله تعالی فرجه در مسجد سهله

مسجد سهله از قدیمی‌ترین مساجد کوفه و از مساجد مقدس شیعه به شمار می‌آید. گفته می‌شود این مسجد را قبیله «بنی ظفر» در نیمه نخست قرن اول هجری ساختند و لذا در آغاز به نام این قبیله شناخته می‌شد. در روایاتی از امام باقر ع و امام صادق ع، این مسجد به نام «مسجد بنی ظفر»، و یکی از چهار مسجد متبرک کوفه معرفی شده است (ابن مشهدی، بی‌تا، ص ۱۸). اما در روایت دیگری منسوب به امام علی ع، از این مسجد با نام «مسجد سهیل» یاد، و از مسجد «ظفر» تفکیک شده است (ابن مشهدی، بی‌تا، ص ۱۷).

در منابع روایی شیعه، فضائل متعددی برای این مسجد بیان گردیده و آداب مخصوصی برای نماز و دعا و عبادت در آن نقل شده است. در کنار روایاتی که این مسجد را خانه یا محل وقوع حوادث مربوط به پیامبران الهی نظیر ادريس و ابراهیم ع معرفی می‌کند، روایاتی نیز وجود دارد که آن را با حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه مرتبط ساخته است؛ از باب نمونه، در روایتی از امام صادق ع آمده است: «مسجد سهله منزل صاحب ما (حضرت صاحب‌الامر عجل الله تعالی فرجه) است؛ پس از اینکه با اهل خود قیام کند» (کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۴۹۵؛ طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۳، ص ۲۵۲). ابوبصیر نیز از امام صادق ع روایت کرده است که فرمود: «گویا فرود آمدن قائم عجل الله تعالی فرجه را با خانواده‌اش در مسجد سهله می‌بینم» (ابن مشهدی، ۱۳۷۸، ص ۱۳۴).

با توجه به وجود روایات مزبور، مسجد سهله به یکی از مشهورترین مکان‌های مرتبط با حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه تبدیل شده و نام این مسجد نزد شیعیان با نام آن حضرت قرین گشته است. ضمن آنکه امروزه در شبستان این مسجد، مقامی برای آن حضرت وجود دارد که زیارتگاه زائران شیعه است.

محدث نوری چند حکایت از تشرفات شیعیان به محضر آن حضرت عَلَيْهِ السَّلَام در مقام منسوب به ایشان در مسجد سهله نقل کرده است؛ از جمله حکایت تشریف مرد بقال، تشریف سیدباقر قزوینی و تشریف شخصی که به پدر پیر خود خدمت می‌کرد (نوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۵۸۶-۵۸۹ و ۷۴۴-۷۴۶).

گفته می‌شود که از حدود نیمه اول سده سیزدهم هجری، عالم بزرگ شیعه، شیخ محمدحسن صاحب جواهر (م ۱۲۶۶ق) این سنت را پایه‌گذاری کرد که مردم به مدت چهل شب پی در پی، شب‌های چهارشنبه به مسجد سهله بروند و به نیت تشریف به محضر امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام آداب خاص آنجا را به جای آورند (الطریحی، ۱۹۸۶م، ص ۱۷۳-۱۷۴).

از حکایت‌هایی نیز که محدث نوری نقل کرده است، برمی‌آید که از همان دوران، چنین شایع بوده است که هر کس در چهل شب چهارشنبه پی در پی به نیت تشریف به محضر امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام اعمال و نماز استخاره را در این مسجد به جا آورد، موفق به دیدار با آن حضرت می‌گردد (نوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۵۸۶-۵۸۷).

شاید مبنای سنت مزبور، سخن سید بن طاووس باشد که گفته است: «اگر خواستی به مسجد سهله بروی، بین مغرب و عشاء شب چهارشنبه برو که از اوقات دیگر بهتر است» (ابن طاووس، ۱۴۱۷ق، ص ۱۰۵). به هر حال می‌دانیم که مشابه این عمل در برخی دیگر از اماکن منسوب به حضرت صاحب‌الزمان عَلَيْهِ السَّلَام به ویژه در مسجد جمکران قم نیز صورت می‌گیرد.

مقام امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام در مسجد سهله، امروزه به صورت حجره‌ای در میان شبستان مسجد است که ضلع شمالی آن، به ضلع جنوبی صحن مسجد، متصل است. گفته می‌شود نخستین بار، عالم بزرگ شیعه، سیدمهدی بحرالعلوم، گنبدی برای مقام حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام در مسجد سهله ساخته است (براقی، ۱۹۸۷م، ص ۵۵). در سال‌های اخیر، بر فراز این مقام، گنبد جدید و مرتفعی ساخته شده است.

روی مقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیقین یک پنجره مشبک مسی وجود داشت که ظاهراً از سوی شیعیان هند اهدا شده و قبلاً در محل محراب شهادت امیرالمؤمنین علیه السلام در مسجد کوفه نصب شده بود (الطریحی، ۱۹۸۶م، ص ۱۵۶)؛ اما در حال حاضر با ضریح (پنجره) طلا و نقره کوب جدیدی تعویض شده است.

۳. مقام امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیقین در قبرستان وادی السلام

این مقام در میان قبرستان وادی السلام نجف، به فاصله چند صد متر از سمت شمال غربی مرقد هود و صالح علیهم السلام قرار دارد. گویا ساختمان این زیارتگاه را نخستین بار علامه سیدمهدی بحرالعلوم ساخته است. شیخ جعفر آل محبوبه به وجود کتیبه‌ای مورخ ۱۲۰۰ قمری در داخل زیارتگاه اشاره کرده که ظاهراً مربوط به زمان ساخت زیارتگاه به دست سیدبحرالعلوم است. در سال ۱۳۱۰ قمری نیز یکی از شیعیان هندی به نام سیدمحمدخان، ساختمان مقام را بازسازی، و برای آن گنبدی با کاشی‌های آبی بنا کرد (آل محبوبه، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۹۵-۹۶).

زیارتگاه، دارای صحنی است که با یک ورودی در زاویه جنوب غربی آن، به فضای قبرستان متصل می‌شود. در سمت راست ورودی، اتاقی وجود دارد که داخل آن چاه آبی منسوب به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیقین به چشم می‌خورد. ساختمان اصلی مقام در ضلع جنوب شرقی صحن قرار دارد و دارای دو اتاق است. در اتاق اول (غربی) محرابی کاشی‌کاری وجود دارد که همان مقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیقین است. در اتاق دوم (شرقی) نیز مقام منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام، به صورت محراب کاشی‌کاری، وجود دارد.

گفتنی است شیخ کلینی و ابن قولویه از ابان بن تغلب روایت کرده‌اند که گفت:

همراه امام جعفر صادق علیه السلام بودم که از پشت کوفه عبور کردند. امام علیه السلام در جایی از مرکب پیاده شدند و دو رکعت نماز خواندند؛ بعد اندکی جلو رفته و دو رکعت دیگر خواندند؛ سپس کمی حرکت کردند و باز پیاده شدند و دو رکعت نماز خواندند.

سپس فرمودند: «اینجا قبر امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام است». عرض کردم: «فدایت شوم، پس آن دو مکان که در آن نماز خواندید چه بود؟» حضرت فرمودند: «یکی مکان سر امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام بود و دیگری جای منبر قائم عَلَيْهِ السَّلَام» (کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۵۷۲؛ ابن قولویه، ۱۳۷۵، ص ۳۱).

بر اساس این روایت، مقام حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام در وادی السلام، منطبق بر محل منبر حضرت قائم عَلَيْهِ السَّلَام و مقام امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام نیز محل نماز خواندن آن حضرت - که در روایت مذکور بدان اشاره رفته - دانسته شده است.

۴. مقام امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام در حله

این مقام در داخل بازارهای قدیمی شهر «حله»، در مرکز این شهر قرار دارد و در دوره‌های گذشته، از مهم‌ترین و مشهورترین زیارتگاه‌های شیعیان در این شهر بوده است. درباره تاریخ پیدایش این مقام اطلاع دقیقی در دست نیست؛ اما از شواهد تاریخی چنین برمی‌آید که دست‌کم از نیمه اول سده هفتم هجری پابرجا بوده است.

همچنین با توجه به اسناد و مدارک تاریخی، در کنار این مقام، مدرسه بزرگی وجود داشته که در آن، علمای شیعه به تحصیل علم می‌پرداخته‌اند. سیدحسن صدر (م ۱۳۵۴ق) از نسخه دست‌نویس ابن هیکل حلی، شاگرد ابن فهد حلی، نقل کرده است:

در سال ۶۳۶ قمری، نجیب‌الدین محمد بن جعفر بن هبه‌الله بن نمای حلی، حجره‌های درس [و در واقع مدرسه‌ای] را در کنار مشهد صاحب‌الزمان عَلَيْهِ السَّلَام در حله بنا کرد و گروهی از فقها را در آن سکونت داد (صدر، ۲۰۰۸م، ج ۴، ص ۴۲۵).

پژوهشگر معاصر، احمد علی مجید الحلی نیز در تحقیق خود درباره این مقام، چندین نسخه خطی از آثار علمی شیعه را معرفی کرده است که در فاصله سده هفتم تا دهم هجری قمری، در مقام یا مدرسه صاحب‌الزمان عَلَيْهِ السَّلَام در حله کتابت و استنساخ شده است (الحلی، ۱۴۲۶ق، ص ۲۹-).

۴۹. در شماری از نسخه‌های خطی، از این مدرسه به نام «زینیه» یاد شده است و وجود این شواهد، اهمیت و جایگاه علمی این مقام و مدرسه دینی مجاور آن را نشان می‌دهد.

گفتنی است سیدبهاءالدین حسینی نیلی، از اعلام شیعه در سده هشتم، در کتاب خود **السلطان المفرج عن اهل الایمان**، اخبار کرامت‌های امام زمان عجل الله تعالی فرجه و تشریف شماری از علما و رجال شیعه به محضر آن حضرت عجل الله تعالی فرجه را که در سده هشتم هجری در این مقام رخ داده، گرد آورده است (بهاءالدین نیلی، ۱۴۲۶ق، ص ۳۷-۴۶؛ مجلسی، ۱۹۸۳م، ج ۵۲، ص ۷۰-۷۳).

همچنین ابن بطوطه (م ۷۷۹ق)، جهانگرد مشهور مسلمان، از مراسم انتظار خروج امام زمان عجل الله تعالی فرجه در حله سخن گفته است که شیعیان به طور روزانه در سده هشتم هجری در این مقام برگزار می‌کردند. او در سفرنامه خود جزئیات این مراسم را چنین شرح داده است:

نزدیک بازار بزرگ شهر، مسجدی قرار دارد که بر در آن پرده حریری آویزان است و آنجا را مشهد صاحب‌الزمان می‌خوانند. شب‌ها، پس از نماز عصر، صد مرد مسلح با شمشیرهای آخته پیش امیر شهر می‌روند و از او اسبی یا استری زین شده می‌گیرند و به سوی مشهد صاحب‌الزمان، روانه می‌شوند. پیشاپیش این چارپا، طبل و شیپور و بوق زده می‌شود و از آن صد تن، نیمی در جلوی حیوان، و نیمی دیگر دنبال آن راه می‌افتند و سایر مردم در طرفین این دسته حرکت می‌کنند و چون به مشهد صاحب‌الزمان می‌رسند، در برابر در ایستاده، آواز می‌دهند که «بسم الله، یا صاحب‌الزمان، بسم الله بیرون آی که تباهی روی زمین را فرا گرفته و ستم فراوان شده. وقت آن است که برآیی تا خدا به وسیله تو حق را از باطل جدا کند.» و به همین ترتیب به نواختن بوق و شیپور و طبل ادامه می‌دهند تا نماز مغرب فرا رسد. مردم حله معتقدند که محمد، پسر امام حسن عسکری علیه السلام، وارد این مسجد شده و در آنجا غیبت کرده و به زودی از همانجا ظهور خواهد کرد، و او را «امام منتظر» می‌نامند (ابن بطوطه، ۱۹۹۲م، ص ۲۲۰-۲۲۱؛ همو، ۱۳۷۰، ص ۲۷۲).

ساختمان مقام، امروزه به علت وقوع آن در بازارهای قدیمی شهر، در میان مغازه‌ها محصور شده و تنها از سمت جنوب، ورودی کوچکی به سمت بازار مجاور دارد. این بنا دارای گنبد کاشی کاری کوچکی است که از بازارهای مجاور به سختی قابل رؤیت است. در داخل مقام، متصل به دیوار شمالی آن، ضریحی به نشانه مقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه نصب شده است (تحقیقات میدانی نگارنده).

۵. مقام امام زمان عجل الله تعالی فرجه در نعمانیه

این مقام در منطقه «ام عکیط»، در فاصله حدود یک کیلومتر از سمت غربی جاده نعمانیه به کوت در استان واسط عراق قرار دارد. فاصله آن از نعمانیه پانزده کیلومتر و از کوت ۲۲ کیلومتر است و در فاصله حدود ۱۵۰ متر از پشت مقام، رود دجله جریان دارد (الحلی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۳). قدیمی‌ترین اشاره به این مقام، مربوط به حکایت دیدار ابن ابی جواد نعمانی با امام زمان عجل الله تعالی فرجه است که میرزا عبدالله افندی آن را در ذیل زندگی‌نامه عالم مزبور، در بخشی از کتاب خود ریاض العلماء بیان کرده است. البته این بخش از کتاب ریاض العلماء امروزه به دست ما نرسیده. اما خوشبختانه مرحوم محدث نوری آن را در کتاب نجم ثاقب خود نقل کرده است. از این حکایت چنین برمی‌آید که امام زمان عجل الله تعالی فرجه در روزها و شب‌های سه‌شنبه در این مقام حضور می‌یابد؛ همچنین نشان می‌دهد که مقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در قرن هشتم هجری شناخته شده بوده است. تفصیل حکایت یاد شده، چنان‌که شیخ نوری نقل کرده، بدین شرح است:

عالم فاضل متبحر نقیاد، میرزا عبدالله اصفهانی معروف به افندی در جلد پنجم کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلا در احوالات شیخ ابن جواد نعمانی گفته: او از کسانی است که دیده است قائم عجل الله تعالی فرجه را و روایت نموده از آن جناب. دیدم منقول از خط شیخ‌زین‌الدین علی بن الحسن بن محمد خازن حایری، تلمیذ شهید که به درستی و

تحقیق که دیده است ابن ابی الجواد نعمانی، مولای ما مهدی عجل الله تعالی فرجه را. پس عرض کرد به او: «ای مولای من، برای تو مقامی است در نعمانیه و مقامی است در حله. پس کدام وقت تشریف دارید در هر یک از آنها؟» فرمود به او: «می‌باشم در شب سه‌شنبه و روز سه‌شنبه در نعمانیه و روز جمعه و شب جمعه می‌باشم در حله، و لکن اهل حله به آداب، رفتار نمی‌کنند در مقام من و نیست مردی که داخل شود در مقام من به ادب. ادب کند و سلام کند بر من و بر ائمه علیهم السلام و صلوات بفرستد بر من و بر ایشان دوازده مرتبه؛ آن گاه دو رکعت نماز به جای آرد با دو سوره و با خدای تعالی مناجات کند در آن دو رکعت؛ مگر آنکه خدای تعالی عطا فرماید به او آنچه را که می‌خواهد». پس گفتم: «ای مولای من، تعلیم فرما به من این مناجات را». فرمود: «اللهم قد اخذ التأديب مني حتى مسني الضر وأنت ارحم الراحمين، وإن كان ما اقترفته من الذنوب استحق به اضعاف اضعاف ما أدبنتني به وأنت حلیم ذو أناة تغفو عن كثير حتى يسبق عفوك ورحمتك وعذابك» و سه مرتبه این دعا را بر من تکرار فرمود تا آنکه فهمیدم؛ یعنی حفظ نمودم آن را (نوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۵۵۸).

ساختمان مقام در گذشته کوچک‌تر از بنای فعلی آن و از آجر و خشت و گل بوده است. درون مقام، قبر برجسته‌ای به ارتفاع حدود نیم متر وجود دارد که با پارچه‌های سبز پوشانده، و روی آن ضریحی از آلومینیوم به عرض سه و ارتفاع سه و نیم متر نصب شده است. این قبر امروزه به محمد بن قاسم بن علی بن عمر اشرف بن امام زین العابدین علیه السلام مشهور به «صوفی علوی» منسوب است که در خراسان علیه معتصم عباسی قیام کرد؛ اما سندی برای دفن وی در این محل وجود ندارد.

نقل کرده‌اند که در گذشته سنگی در داخل مقام وجود داشت که روی آن، نام مدفون در مقام ثبت شده بود. اما در زمان جنگ جهانی دوم، که نیروهای نظامی انگلیس در پادگانی نظامی نزدیک مقام حضور داشتند، کاپیتانی انگلیسی، این سنگ را به سرقت برد. کار بازسازی

و توسعه بنای مقام به شکل کنونی آن، از سال ۱۴۱۹ قمری / ۱۹۹۸ میلادی، با تلاش مؤمنان و خَیْران نعمانیه آغاز شد (الحلی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۶).

۶. مقام امام زمان عجل الله تعالی فرجه در کربلا

این مقام از مشهورترین مقام‌های زیارتی شهر کربلاست و در انتهای محله «باب السالمة» در شمال این شهر، در سمت چپ رودخانه «حسینیه» قرار دارد. درباره پیشینه و زمان ساخت این مقام اطلاع دقیقی در دست نیست. گفته می‌شود در این محل حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در حال نماز خواندن رؤیت شده؛ اما برای این باور، سند معتبری وجود ندارد. ساختمان مقام در آغاز به صورت اتاق گلی کوچکی بوده که در سال ۱۳۴۷ قمری توسعه یافته و بخش‌هایی از آن نیز در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۹۱ قمری بازسازی شده است. در دوره رژیم بعثی، پس از قیام سال ۱۴۱۱ قمری، این مقام تخریب شد و سپس، یکی از تاجران بزرگ کربلایی، آن را در سال ۱۴۱۴ قمری بازسازی کرد (قریشی، ۱۳۹۱، ص ۲۸۲-۲۸۴).

ساختمان زیارتگاه در حال حاضر دارای نمایی از سنگ مرمر و سه ورودی و گنبدی کاشی‌کاری به ارتفاع هفده متر از سطح زمین است. بخش‌هایی از بنا نیز با الواح کاشی تزئین یافته و بر محراب بنا، پنجره‌ای برنزی به طول ۲/۵ و عرض ۱/۵ متر نصب شده است.

۷. مقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در سماوه

این مقام در هفت کیلومتری شمال غربی شهر سماوه در استان مثنی، از استان‌های جنوبی عراق، قرار دارد. درباره پیشینه مقام و تاریخ ساخت آن، منابع موجود آگاهی‌های چندانی به دست نمی‌دهند. اهالی منطقه در مورد زیارت این مقام - به ویژه در مناسبت‌های دینی، همچون نیمه شعبان و اربعین حسینی - اهتمام و توجه فراوانی دارند.

ساختمان زیارتگاه شامل اتاقی هشت‌ضلعی با گنبدی دارای روکش فلزی طلاپی رنگ

است که در کنار آن، اتاق‌ها و رواق‌هایی ساخته شده است. محل مقام نیز در داخل بنا به صورت ضریحی متصل به دیواری با پوشش سنگ مرمر و گنبد و دو مناره در طرفین آن، که شکل بارگاه‌های ائمه را تداعی می‌کند، ساخته شده است.

۸ و ۹. مقام‌های حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم در استان بصره

در شهرک «دیر» در شمال استان بصره، در ساحل غربی شط‌العرب، مقامی منسوب به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم وجود دارد که نزد اهالی منطقه به نام «خُطوه» (قدمگاه) مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم شناخته می‌شود (المحمد، ۲۰۱۳م، ص ۱۳۲). این منطقه از آن‌رو «دیر» نامیده شده است که در گذشته، در این محل دیر بزرگی برای مسیحیان به نام «دیر الدهدار» وجود داشته که در منابع جغرافیایی اسلامی نیز به آن اشاره شده است (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م، ج ۲، ص ۵۰۹ و ج ۵، ص ۳۲۰). مقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم در بیرون این شهرک از سمت شرقی آن، در فاصله کمی از شط‌العرب قرار دارد و ساختمان آن شامل اتاق بزرگی با گنبد سبز است.

همچنین در محله «صبحه» کوچک در داخل شهر بصره، مقام دیگری منسوب به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم وجود دارد که آنجا هم نزد اهالی به نام «خُطوه» (قدمگاه) مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم شناخته می‌شود. برخی مورخان معاصر بصره به وجود این مقام اشاره کرده‌اند (العباسی، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۳۶۰)؛ اما از وضعیت کنونی آن اطلاع چندانی حاصل نشد.

۱۰. ساباط امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیوم در نجف

در گذشته یک ساباط (گذر) منسوب به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیوم متصل به دیوار آستان مطهر امیر مؤمنان، علی علیه السلام، در نجف قرار داشته است. بر اساس حکایتی که سیدبهاء‌الدین حسینی نیلی نقل کرده است، این محل با داستان شفا یافتن یکی از شیعیان به دست امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیوم ارتباط دارد. خلاصه حکایت چنین است که در سال ۷۲۰ قمری، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم شبی به خانه

شیعه‌ای فلج رفت و او را شفا داد. سپس وی را به یک ساباط (گذر) متصل به دیوار حرم امام علی علیه السلام برد و به او گفت: «این ساباط محل رفت و آمد من برای زیارت جدم، امیرمؤمنان علیه السلام است، پس هر شب آن را ببند». از آن زمان این ساباط به زیارتگاه مردم نجف تبدیل شد و هر کس برای آنجا نذری می‌کرد، حاجتش برآورده می‌شد (بهاءالدین نیلی، ص ۴۷-۴۸؛ مجلسی، ج ۵۲، ص ۷۴). ظاهراً در توسعه‌های مکرر آستان مقدس علوی، این ساباط در محدوده صحن شریف قرار گرفته و امروزه نشانی از آن باقی نمانده است.

منابع و مأخذ

۱. آل محبوبة، جعفر (۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م). **ماضی النجف وحاضرها**، بیروت، دار الاضواء.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۴۰۲ق/۱۹۸۲م). **الکامل فی التاریخ**، بیروت، دار صادر.
۳. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م). **رحلة ابن بطوطه**، بیروت، دار صادر.
۴. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۰). **سفرنامه ابن بطوطه**، ترجمه محمدعلی موحد، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ پنجم.
۵. ابن خلکان، احمد بن محمد (بی‌تا). **وفیات الاعیان**، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار صادر.
۶. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۷ق). **مصباح الزائر**، تحقیق مؤسسه آل‌البتیت: لإحياء التراث، قم، مؤسسه آل‌البتیت: لإحياء التراث، چاپ اول.
۷. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۷۵ش)، **کامل الزیارات**، تصحیح بهراد الجعفری، تهران، صدوق، چاپ اول.
۸. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (بی‌تا). **فضل الکوفة ومساجدها**، تحقیق محمد سعید الطریحی، بیروت، دار المرتضی.
۹. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۳۷۸ش). **المزار الکبیر**، تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۰. اصفهانی، محمدتقی (۱۴۲۸ق). **مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم**، قم، مؤسسه الامام المهدي عليه السلام، چاپ پنجم.

۱۱. امین، سیدمحسن (۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م). اعیان الشیعة، بیروت، دار التعارف.
۱۲. مديرية الآثار القديمة (۱۹۳۸م). باب الغيبة فی سامراء، بغداد، مطبعة الحكومة.
۱۳. براقی، سیدحسین (۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م). تاریخ الكوفة، بیروت، دار الاضواء، چاپ چهارم.
۱۴. بهاءالدين نیلی، علی بن عبدالکریم (۱۴۲۶ق). السلطان المفرج عن اهل الايمان فيمن رأى صاحب الزمان، تحقیق قیس العطار، قم، دلیل ما.
۱۵. حسینی جلالی، محمدحسین (۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م). مزارات اهل البيت عليهم السلام وتاريخها، بیروت، مؤسسة الاعلمی، چاپ سوم.
۱۶. حسینی عربی، سیدمهدی (۱۳۸۶). «تاریخچه سرداب مقدس»، مشرق موعود، شماره ۲، تابستان.
۱۷. الحلّی، احمد علی مجید (۱۴۲۶ق). تاریخ مقام الإمام المهدي عليه السلام فی الحلة، قم، دلیل ما، چاپ اول.
۱۸. الحلّی، احمد علی مجید (۱۳۸۵). «مقام امام زمان در شهر نعمانیه»، ترجمه: علی اصغر رضایی، انتظار موعود، شماره ۱۸، بهار و تابستان.
۱۹. خرسان، سیدمحمد مهدی (۱۳۸۵). «پژوهشی درباره مسئله سرداب»، ترجمه ماندنی مواساتیان، سفینه، شماره ۱۱، تابستان.
۲۰. صدر، سیدحسن (۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م). تکملة امل الامل، تحقیق حسین علی محفوظ و عبدالکریم الدبّاع و عدنان الدبّاع، بیروت، دار المؤرخ العربی، چاپ اول.
۲۱. الطریحی، محمد سعید (۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م). العتبات المقدسة فی الكوفة، بیروت، چاپ دوم.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). تهذیب الاحکام، تحقیق السید حسن الموسوی الخرسان، تهران، دار الکتب الاسلامیة.
۲۳. عباسی، عبدالقادر باش اعیان (۱۹۸۸م). موسوعة تاریخ البصرة، بغداد، شركة التایمس.
۲۴. قریشی، عبدالامیر (۱۳۹۱). مرقدها و مکانهای زیارتی کربلا، ترجمه احسان مقدّس، تهران، مشعر، چاپ اول.
۲۵. قزوینی، زکریا بن محمود (بی تا). آثار البلاد وأخبار العباد، بیروت، دار صادر.
۲۶. قطب راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ق). الخرائج والجرائح، قم، مؤسسة الامام المهدي عليه السلام.
۲۷. قمی، عباس (۱۳۷۹). هدیة الزائرین و بهجة الناظرین، تصحیح سیدمحمدتقی کشفی، تهران، دهقان.

۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱ق). **الكافی**، تصحیح علی‌اکبر الغفاری، بیروت، دار صعب و دار التعارف، چاپ چهارم.
۲۹. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م). **بحار الانوار**، بیروت، مؤسسة الوفاء، چاپ دوم.
۳۰. محلاتی، ذبیح‌الله (۱۴۲۶ق/۱۳۸۴ش). **مآثر الكبراء فی تاریخ سامراء**، المكتبة الحیدریة، چاپ اول.
۳۱. المحمّد، ولید (۲۰۱۳م). **مراقد البصرة لها قصص وحکایات**، بغداد، دار ومکتبة عدنان، چاپ اول.
۳۲. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۳۸۶). **نجم ثاقب در احوال امام غایب عجل‌الله‌تعالی‌فی‌قضاء‌امته**، تحقیق صادق برزگر بفرویی، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم.
۳۳. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۹۷ق/۱۹۷۷م). **معجم البلدان**، بیروت، دار صادر.